

UOT 16

**EHTİMAL NƏZƏRİYYƏSİ İLƏ QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQİN
ELMI-FƏLSƏFİ MÜQAYİSƏSİ VƏ BƏDİİ YARADICILIQDA
İFADƏ KONSEPSİYASI**

Əlişirin Şükürov (Azərbaycan)

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, fəxri professor,

DİM, Ali təhsil üzrə sektorun müdiri

E-mail: ali_shirin@mail.ru

DOI:10.30546/ifs.2021.2(37).77

Xülasə. Məqalədə Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və Ehtimal nəzəriyyəsinin təbiət elmləri olaraq fəlsəfəsinə nəzər yetirilir, bu nəzəriyyələrin fərqli tərəfləri ilə yanaşı, oxşar cəhətləri də elmi-fəlsəfi düşüncə bucağından araşdırılır. Hər iki nəzəriyyənin fəlsəfəsindən intellektual təmayüllü bədii yaradıcılıq nümunələrinin yaradılması zamanı əsas vasitə-körpü olaraq istifadə texnikası ilə bağlı konsepsiya təqdim olunur.

Məqsəd. Hər iki elmi nəzəriyyənin fəlsəfəsinin tədqiqi və ədəbiyyat kontekstində öyrənilməsi.

Metodologiya. Hər iki nəzəriyyəyə elmi-fəlsəfi düşüncə sistemindən yanaşma.

Elmi yenilik. Hər iki nəzəriyyənin elmi-fəlsəfi baxımdan müqayisəli təhlili və intellektual bədii mətnlərin yaradılması üçün təqdim olunan modeldə bu nəzəriyyələrin fəlsəfəsindən istifadənin əsaslandırılması.

Açar sözlər. Qeyri-səlis məntiq, çoxluq, universal, stoxastik eksperiment, ehtimal, elementar hadisə, təsadüfi hadisə, fəza, suprematizm.

**SCIENTIFIC-PHILOSOPHICAL COMPARISON BETWEEN THE
PROBABLE THEORY AND FURRY LOGIC AND CONCEPTION
OF APPLYING IN WORK OF ART**

Alishirin Shukurov

Abstract. The article considers philosophy of Furry logic theory and Probability theory as natural sciences, side by side with differing features of these theories, their similar aspects are also studied from the philosophical point of view. Using mechanism of intellectual foundation of philosophy of both theories as a mean – bridge at creating the pieces of art works and related to it conception are suggested.

Purpose: study of philosophy of two scientific theories and examining it in the literary context.

Methodology: approach to both these theories from the point of view of philosophical-scientific system.

Scientific novelty: arithmetic analysis of both theories from scientific-philosophical point of view and grounding the use of philosophy of these theories in proposed model for creation of intellectual textes of art.

Keywords: Furry logic, multitude, inversional, stochastic experiment, exent, space, suprematism.

НАУЧНО-ФИЛОСОФСКОЕ СРАВНЕНИЕ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ С ТЕОРИЕЙ ВЕРОЯТНОСТЕЙ И КОНЦЕПЦИЕЙ ВЫРАЖЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Алиширин Шукуров

Резюме. В статье рассматриваются, теория нечеткой логики и философия теории вероятности, как естественные науки. Помимо различных аспектов рассматриваются также сходства этих теорий с точки зрения научной и философской мысли. Из философии данных теорий представлена концепция использования и создания интеллектуально-ориентированных технологий в произведениях искусства.

Цель: исследование философии данных научных теорий и изучение их в контексте литературы.

Методология: подход к обеим теориям со стороны системы научно-философской мысли.

Научная новизна: сравнительный анализ теорий с научно-философской точки зрения и обоснованное использование философии этих теорий в представленной модели, создание интеллектуально-художественных текстов.

Ключевые слова: нечеткая логика, множество, универсальный, стохастический эксперимент, вероятность, элементарное событие, случайное событие, пространство, супрематизм.

Giriş

Çox zaman müxtəlif elm sahələrinin inkişafı, onların bir-birinə inteqrasiyası hadisələrə, predmetlərə yeni fəlsəfi baxış formalaşdırır və bunun sayəsində yeni fəlsəfi dünyagörüş, yeni fəlsəfi sistemlər yaranır. Eyni zamanda yaranan yeni fəlsəfi sistemlər də müxtəlif elm sahələrində yeniliyə zəmin yaradır. Bu mənada zaman-zaman elmi sahələrlə fəlsəfi dünyagörüş arasında körpü mövcud olmuş və bu əlaqə həyatın bir çox sahələrinə — elmi, elmi-texnoloji, sosial-mədəni, iqtisadi və s. sahələrin dinamikasına müsbət təsir göstərmişdir.

Bu baxımdan təbiət elmlərinin də fəlsəfi aspektdən araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. A.Şopenhauer yazırdı ki, təbiət elmlərinin bizim yüzillikdə insanlar arasında qazandığı parlaq mövqe və şüurlardakı hakimiyyəti o qədər böyükdür ki, bu elmlərlə sıx əlaqədə olmayan heç bir fəlsəfi sistem əsli təsir gücü qazana bilməz [4]. Hesab edirik ki, dahi filosofun bu fikri çağdaş dövrümüzdə də müəyyən mənada öz aktuallığını itirməyib.

Hazırkı mövzu bəşəriyyət tarixində, elmi və elmi-texnoloji, sosial və iqtisadi sahələrdə, ümumiyyətlə, bütün düşüncə müstəvisində xüsusi dönüş yaratmış iki nəzəriyyənin müqayisəli şəkildə fəlsəfəsinə nəzər salmaqdan, bu bilik sahələrinin elmi-fəlsəfi prizmadan müqayisəsini apararaq bədii yaradıcılıqda rolundan bəhs edir: Qeyri-səlis məntiq (Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi) nəzəriyyəsi və Ehtimal nəzəriyyəsi. Hər iki nəzəriyyəyə aid və bu bilik sahələrinin fəlsəfəsi barədə xeyli sayda elmi və elmi-populyar üslubda yazılmış əsərlər mövcuddur. Elə yaxın vaxtlarda Qeyri-səlis məntiq və süni intellekt barədə dəyərli məqalələrin yer aldığı AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəşri olan almanax buna yaxşı nümunələrdən biridir [1].

Elə elmi kəşflər var ki, onlar nəinki elmin və onun tətbiq sahələrinin, həm də bədii-fəlsəfi təfəkkürün predmetinə çevrilir. Məqsədimiz də bu müstəvidə, yəni elmi-fəlsəfi duyum məkanında bədii yaradıcılıq sahəsinə səyahət etmək, elmi-fəlsəfi fikirlərdən bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə texnikasına yiyələnməkdir. Bu məqamda Haydeggerin bir fikri yerinə düşür: “Şairlər – poetik düşünən filosoflardır. Doğrudan da, yaradıcı şəxsin ətrafa fəlsəfi baxışı, dünya fəlsəfi sistemlərindən bəhrələnməsi bədii mətn yaratmaq prosesində vacib amillərdir. Hadisələrə fəlsəfi yanaşma təsvir olunan hadisələrə dərin mənə çalarları gətirməklə yanaşı, mövzu seçimində də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu düşüncə adi görünən, yaradıcı təfəkkür üçün sanki ögey hadisələrə belə, bədii don biçə

bilir. Nəticədə, ənənəvi olmayan mövzular yaranır. Və ya bu düşüncə vasitəsilə populyar mövzular da yeni bədii biçimdə ərsəyə gəlir. İstər ənənəvi, istər populyar mövzulara fərqli yanaşma nəticəsində yeni ədəbiyyat hadisələri baş verir. Ciddi yaradıcılığın əsas xüsusiyyəti yenini yaratmaq olduğundan, bu sferada fərqliliyi doğuran elmi-fəlsəfi düşüncənin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yəni elm, fəlsəfə və ədəbiyyat birgəliyi intellektual bədii mətnlərin yaranması ilə nəticələnir ki, bu sahə ədəbiyyatın xüsusi qolunu təşkil edir [7].

1.Ehtimal nəzəriyyəsi

Məqsədimizdən biri bu iki elm sahəsinin müqayisəli elmi-fəlsəfi təhlilini aparmaq olduğundan, əvvəlcə Ehtimal nəzəriyyəsinin predmetini və fəlsəfəsini nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun sayırıq. Ehtimal nəzəriyyəsi stoxastik (təsadüfi) eksperimentlərin (sınaqların) riyazi modelini öyrənən elmdir. Stoxastik sınaq nəticəsi əvvəlcədən birqiymətli təyin olunmayan (nəticəsi təsadüfi olan) sınaqlardır. Yəni, bu nəzəriyyə stoxastik sınağın nəticəsi ilə bağlı təsadüfi hadisə və proseslərin kəmiyyət xüsusiyyətlərini – riyazi qanunauyğunluğunu öyrənən elm sahəsidir.

Təsadüfi hadisə nədir? Elmi-fəlsəfi düşüncə tarixində təsadüfi hadisəyə müxtəlif münasibətlər mövcud olmuşdur. İlk növbədə, fəlsəfi yanaşmalara qısa nəzər salaq. Bəzi yanaşmalardan aydın olur ki, hadisə, ümumiyyətlə, təsadüfi xarakter daşıya bilməz, çünki hər bir hadisəni doğuran səbəb olduğundan bütün hadisələr qanunauyğun baş verir. Sadəcə, hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qurula bilmədiyindən, yəni bilməzliyin nəticəsində təsadüfi hadisə anlayışı meydana gəlir. Bir sözlə, təsadüfi hadisə bilməzliyin nəticəsidir. Əgər hər hansı hadisənin başvermə səbəbi bilinsəydi, bu zaman hadisə təsadüflük kimi xüsusiyyət daşımaz və zəruri hadisə sayılırdı. Böyük Azərbaycan filosofu Bəhmənyar yazır ki, heç bir hadisə və predmet insan biliyindən kənar qalmasaydı, onun üçün heç nə təsadüfi olmazdı, hər şey zəruri olardı. O, bir nümunə göstərir: bir adam yol ilə gedərkən xəzinə tapır. Onun xəzinə tapması təsadüfi sayılır. Amma onu xəzinəyə aparan səbəb olmuşdur. Onu xəzinəyə aparan səbəb olduğu üçün təsadüfi sayılan hadisə (adamın xəzinə tapması), əslində, zərurətdən baş vermişdir.

Deməli, təsadüfi hadisə sırf subyektiv xarakter daşıyır və insan bilməzliyinin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Həyatda nə baş verirsə, qanunauyğun şəkildə baş verir. Təsadüfi hadisə anlayışı tək-cə fəlsəfi düşüncəni deyil, elmi təfəkkürü də məşğul edən anlayışlardan biridir. Ehtimal nəzəriyyəsi elə təsadüfi hadisələri öyrənir ki, onlar hər hansı qanunauyğunluqlara tabe olur və bu qanunauyğunluqlar “ehtimal qanunauyğunluqları” adlandırılır. Deməli, təsadüfi hadisələr də hər hansı bir qanunauyğunluğa tabedir. Ehtimal nəzəriyyəsinə görə, təsadüfi hadisə o hadisədir ki, eyni şərtlər hər dəfə ödəndikdə baş verə də bilər, baş verməyə də. Yəqin (zəruri) hadisə isə eyni şərtlər ödəndikdə hər dəfə baş verən hadisədir. Hadisənin ehtimalı bu nəzəriyyənin əsas anlayışlarından biridir, hətta belə demək mümkünsə, bu nəzəriyyənin mahiyyətinin daha dolğun ifadə edən riyazi aparatdır: hadisənin ehtimalı hadisənin başvermə mümkünlüyünün dərəcəsini ifadə edir [5,6].

Ümumiyyətlə, Ehtimal nəzəriyyəsinin bir çox anlayışları və məsələləri fəlsəfi düşüncəni işə salır, maraqlı olduğu qədər də gözlənilməz yozumlar ərsəyə gətirir. Hər bir hadisə ətrafında fərziyyələr, eyni zamanda nəticələr şəbəkəsi yaradır. Məsələn, hər hansı bir hadisə ilə üzləşən şəxs onu bu hadisəyə düçar edən səbəblər barədə düşünür, nəticəni dəyişə bilən müxtəlif variasiyalar ağılından keçir, müxtəlif ehtimallar qurur.

2.Qeyri-səlis məntiq

Bu məntiq illərin sınağından çıxmış Binar məntiqə (“Aristotel məntiqi” də deyilir) alternativ yeni düşüncə şəbəkəsi formalaşdıraraq həyatın bir çox sahələrində, o cümlədən yaradıcı sahələrdə də yeni intellektual təmayüllü əsərlərin meydana gəlməsinə zəmin yaradır. Həmçinin ədəbiyyatda. Nədir “Qeyri-səlis məntiq”?

Binar və ya Aristotel məntiqinə görə, bir mülahizə ya doğrudur, ya da səhvdir. Göründüyü kimi, yalan və doğru arasında aralıq dərəcələr, aralıq vəziyyətlər nəzərə alınmır. Fikrimizi bir qədər genişləndirərək izah məqsədi ilə bu kimi mühakimələr irəli sürə bilərik: bu məntiqə görə, bir mülahizə doğru deyilsə, yalandır, bir şey ağ rəngdə deyilsə, qaradır, insan xoşbəxt deyilsə, bədbəxtdir,

hər hansı şəxs dost deyilsə, düşməndir, adama olan hiss sevgi hissi deyilsə, nifrətdir və s. Bu mühakimələrdən sonra bu məntiqin mahiyyəti anlaşılır, yəqin ki.

Lakin uzun müddət düşüncə adamlarını çoxölçülü məntiq düşündürmüş, Aristotel məntiqinin (ikili məntiqin) tarix boyu bir çox sahələrdə səmərə verməsinə baxmayaraq, çatışmazlıqlarını, qüsurlarını anlamışlar. Bu məntiqə görə, iki əks mülahizə arasında qalan nüanslar nəzərə alınmadığından, bu nüansların, belə demək mümkünsə, hüquqları “tanınmamış” olaraq qalırdı.

İlk dəfə Lütfi Zadə tərəfindən 1965-ci ildə irəli sürülən Qeyri-səlis məntiq (Qeyri-səlis çoxluqlar) nəzəriyyəsi elmi şəkildə çoxölçülü məntiq məsələsini həll etmiş oldu. Bu məntiqə görə, mütləq heç nə yoxdur və var olan hər şey dərəcəsi ilə mövcuddur. Ağ və qara rəng, yalan və doğru, sevgi və nifrət, xoşbəxtlik və bədbəxtlik və s. müxtəlif bir-birinə əks mülahizələr arasında sonsuz sayda aralıq kateqoriyalar, nüanslar mövcuddur; ağ rəng də dərəcəsi ilə mövcuddur, qara da. Xoşbəxtlik də, bədbəxtlik də, sevinc də, kədər də elə. Yəni, bir daha qeyd edirik, bu məntiqə görə, yaranan nə varsa, yalnız dərəcəsi ilə mövcuddur.

Anlaşılan dildə qısa elmi-kütləvi izahını da verməyə çalışaq. Binar məntiqə aid məsələlərdə iki qiymət mövcuddur: 0 və 1. Yəni hər bir mülahizənin doğruluq qiymətini iki məntiqi səviyyə müəyyən edir: doğru – 1 (vahid), yanlış – 0 (sıfır). Qeyri-səlis məntiqə aid məsələlərdə isə qiymət 0 və 1 arasında olan bütün ədədlər ola bilər. Yəni hər hansı bir mülahizənin doğruluq qiyməti bu iki səviyyə – 0 (yanlış) və 1 (doğru) – arasında sonsuz qiymətlər çoxluğu ilə müəyyən edilir. Bu qiymətlər çoxluğu isə, qeyd olunduğu kimi, varlığın mövcudluq dərəcəsinə ifadə edir.

Çoxölçülü məntiqin yaranması elmi və praktiki əhəmiyyəti ilə yanaşı, düşüncə sferasında da inqilab yaratdı. Bu inqilab isə digər elmi-fəlsəfi inqilablar kimi yaradıcı sahələr üçün yeni imkanlar açır. Bu imkanlar hadisələrə fərqli yanaşma tərzini aşılamaqla, istər-istəməz, fərqli bədii əsərlərin doğrulması üçün bir baza, sanballı düşüncə şəbəkəsidir. Bu məntiqə bələd olan yaradıcı şəxs dost olmayanı həmişə düşmən hesab etmir. Anlayır ki, sevgi və nifrət arasında çoxlu aralıq mərhələlər, vəziyyətlər var. Bilir ki, ağ və qara rəng arasında sonsuz çalarlar mövcuddur. Dərk edir ki, xoşbəxt olmamaq hələ bədbəxt olmaq deyildir.

Yəni, içində olduğu hadisələri fərqli idrakla qavrayır, hadisələrə fərqli fəlsəfi düşüncə ilə və eyni zamanda tolerant yanaşa bilər. Bu məqamda Stoistlərə məxsus bir tezis xatırlamadan keçmək istəmədim: “İnsan istəyinə uyğun olaraq hadisələri dəyişə bilməz, amma hadisələrə münasibətini dəyişə bilər və dəyişməlidir” [3]. Fəlsəfəsi dərin olan nəzəriyyələr, elmi kəşflər müəyyən hadisələrə qarşı düşüncə tərzini dəyişir və həyatın müxtəlif sahələrinə tətbiqi baxımından faydalılıq əmsalı da yüksək olur. Bu məntiqin formalaşdırdığı fəlsəfi düşüncə, həm də tolerant münasibət yaradıcı sahələrdə informativliklə yanaşı, gözlənilməzlik də yarada bilər ki, bu da əsərin bədii dəyərini, fəlsəfi yükünü artırmaqla, yeni ədəbi-bədii estetikanın da yaranmasına təkan verir.

Qeyri-səlis məntiq bizi öyrədir ki, mövcud olan nə varsa, dərəcəsi ilə mövcuddur. Dərəcəsi ilə mövcuddursa, demək, həm də özündə müəyyən qədər tərsini saxlayır. Tərsini saxlayarsa, demək, mövcud olan nə varsa, müəyyən həddən sonra öz tərsinə də çevrilə bilər: sevgi nifrətə, nifrət sevgiyə, bədbəxtlik xoşbəxtliyə, xoşbəxtlik bədbəxtliyə, sevinc kədərə, kədər sevincə.

3. Qeyri-səlis məntiq və Ehtimal nəzəriyyəsi: oxşar və fərqli xüsusiyyətlər

Hesab edirik ki, bu məqamda artıq hər iki bilik sahəsini birlikdə nəzərdən keçirməyin vaxtıdır.

Bəzi elmi mühakimələrdə bu iki nəzəriyyəni bir-birilə səhv salır və yaxud eyniləşdirməyə cəhdlər olur. Bu, kökündən yanlışdır. Artıq yuxarıda hər iki nəzəriyyə barədə verdiyimiz elmi-fəlsəfi məlumatlar bu iki elm sahəsinin bir-birindən fəqləndiyini isbat edir.

Elmi ədəbiyyatlarda daha çox bu iki nəzəriyyənin fərqli elm sahələri olub, heç bir kəsişməsinin olmadığını iddia edirlər. Bu iki nəzəriyyənin tamamilə fərqli elm sahələri olduğunu, onlar arasındakı tutarlı fərqləndirilməsinin “İmkanlar” nəzəriyyəsi əsasında sübutunu nümunə olaraq göstərmək olar [2]. Lakin bu nəzəriyyəyə qədər istər Ehtimal nəzəriyyəsinin, istərsə də Qeyri-səlis məntiqin predmeti, işlənən riyazi aparat, elmi metodologiya özü sübut edir ki, bu elm sahələri riyaziyyata əvəzsiz töhfələr bəxş edən fərqli nəzəriyyələrdir. Amma qeyd etmək yerinə düşər ki, bu iki nəzəriyyənin oxşar

cəhətləri də vardır. Bu iki elm sahəsinin müqayisəli təhlili, oxşar və fərqli cəhətlərini daha geniş təfəsilatlara varmadan aydınlaşdırmaq məqsədilə müəyyən ümumiləşmələr aparaq.

Oxşar xüsusiyyətlər nədən ibarətdir:

Hadisənin ehtimalı və Qeyr-səlis çoxluq ədədi funksiya olub, həqiqi qiymətlər alan funksiyalardır və hər ikisinin qiymətlər çoxluğu – $[0,1]$ parçasıdır. Bu məqamda bir analogiya da yerinə düşər. Hər iki funksiyanın ədədi qiyməti qiymətlər çoxluğunun uc nöqtələrində bərabərdir. Qeyri-mümkün hadisənin ehtimal funksiyası sıfır, mütləq (zəruri) hadisənin ehtimal funksiyası isə vahidə bərabərdir. Qeyri-səlis çoxluq sıfır bərabədirsə, klassik çoxluq anlayışı baxımından bu, elementin çoxluğa daxil olmaması, vahidə bərabədirsə, elementin çoxluğa daxil olması deməkdir.

Hər iki elmi anlayış funksiya olaraq çoxluğun funksiyasıdır. Məlum olduğu kimi, Qeyr-səlis çoxluq universal çoxluğun (universal çoxluq – istənilən təbiətə malik çoxluq bu çoxluğun altçoxluğu kimi qəbul edilir) funksiyası kimi, Hadisənin ehtimalı isə elementar hadisələr fəzasının (elementar hadisələr fəzası elə çoxluqdur ki, onun hər bir elementi stoxastik sınağın yalnız bir nəticəsini təyin edir) altçoxluğu – təsadüfi hadisənin funksiyası kimi təyin olunub [5,6].

Fərqli xüsusiyyətlər:

Oxşar xüsusiyyətlər, göründüyü kimi, yalnız bu elm sahələrində istifadə olunan əsas riyazi aparat olan funksiyaların (hadisənin ehtimalı və qeyri-səlis çoxluq) müəyyən oxşarlığından ibarətdir. Amma bu elm sahələrinin öyrəndiyi obyektlərin (predmetlərin) elmi mahiyyəti və fəlsəfəsi tamamilə fərqlidir.

Hər iki funksiya hadisəyə münasibətdə dərəcə (dərəcə - burada mümkünlük dərəcəsi mənasında işlədilir) ölçüsünü müəyyən edir. Bu, doğrudur. Amma fərq nədədir?

Ehtimal nəzəriyyəsinin əsas anlayışı (və necə deyirlər, “nüvə”si sayılan) budur ki, hadisənin ehtimalı hadisənin baş verməsi mümkünlüyünün dərəcəsini ifadə edir.

Qeyri-səlis çoxluq isə hadisənin “necə olması” dərəcəsini qiymətləndirir.

Bu iki nəzəriyyə arasında əsas fərqi müəyyənləşdirməklə bağlı aydın təsəvvür yaratmaq məqsədilə bir neçə nümunə göstərək.

Nümunə 1: Qutuda n sayda ağ, m sayda qara kürəcik var. Təsadüfi qaydada bir kürəcik çıxarılır. Qutudan ağ kürəciyin çıxarılması hadisənin mümkünlük dərəcəsini hadisənin ehtimalı müəyyən edir. Çıxan ağ kürəciyin bəyazlıq dərəcəsini (yəni nə dərəcədə ağdır) isə Qeyri-səlis çoxluq qiymətləndirir.

Nümunə 2: A. adlı şəxsin Bakı şəhərində yaşayan qohumları bu şəxsin həmin şəhərdə yaşayan qohumlarından ibarət bir çoxluq təşkil edir. Bu şəxsin şəhərdə gəzərkən qohumlarından birinə rast gəlməsi hadisəsinin mümkünlük dərəcəsi bu hadisənin ehtimalı vasitəsilə qiymətləndirilir (Ehtimal nəzəriyyəsi). Amma qeyri-səlis çoxluq isə o şəxsin A.-ya qohumluq dərəcəsini təyin edir: övladıdır, nəvəsidir, əmisidir, əmioğludur və s. (Qeyri-səlis məntiq).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu elm sahələri hadisələrə tamamilə fərqli elmi prizmadan yanaşır və hər iki elm sahəsinə məxsus qiymətləndirmə aləti mahiyyətə tamamilə fərqli olub, ayrı-ayrı ölçü vahidləri olaraq müəyyən edilmişdir.

Bu iki elm sahəsinin fəlsəfəsi ilə yanaşı, oxşar və fərqli tərəflərinin müqayisəli təhlili həm də intellektual səciyyəli bədii yaradıcılıq nümunələrinin ərsəyə gəlməsi ilə bağlı konsepsiyamızın əsaslandırılmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bir çox elmi nəzəriyyələrin, elmi anlayışların fəlsəfəsinin oxşar cəhətlərilə yanaşı, onların fərqlinin aydınlaşdırılması intellektual bədii mətnlərin yaranması zamanı belə anlayışların dəqiq elmi-fəlsəfi fakt olaraq istifadəsini təmin edir ki, bu da həmin formatda mətnlər üçün çox vacib məsələdir.

4.Elmi informasiyanın fəlsəfəsinin bədii yaradıcılıqda ifadəsi

İntellektual səciyyəli bədii mətnlərin yaranması üçün təqdim etdiyimiz model üç komponentdən ibarətdir: *elmi informasiya, fəlsəfi düşüncə, bədii təfəkkür (EI – FD – BT)*. Bu konsepsiyaya uyğun hazırladığımız *Ədəbi suprematizm* nəzəriyyəsinin [7] əsasını həmin model təşkil edir və elmi informasiyanın fəlsəfi düşüncə vasitəsilə bədii mətnə gətirilməsi texnikası bu modelin köməyi ilə həyata keçirilir. Bəs bu cür mətnlərin yaranması hansı mərhələlərdən keçir, bu mətnlərin yaranması

üçün təqdim etdiyimiz model hansı halda işlək vəziyyətə gəlir? Bu məsələlərlə bağlı fikirlərimizi sistemləşdirməyə çalışaq.

Ümumiyyətlə, bədii mətnlərin ərsəyə gəlməsi, fikrimizcə, əsasən, aşağıda göstərilən iki mərhələdən keçir: 1. Mövzu kimi seçilmiş hadisə; 2. Mövzu üzərində yaradıcı təfəkkürün funksionallığı.

Əvvəlcə təqdim etdiyimiz modelin (*Eİ – FD - BT*) qurulması mexanizmindən başlayaq. Bu məqsədlə yuxarıda qeyd etdiyimiz mərhələlərə nəzər salaq. Hər hansı hadisənin mövzu seçilərək bədii mətnə çevrilməsi üçün, təbii ki, ilk növbədə yaradıcı təfəkkür işə düşür. Həm də əksinə, yaradıcı təfəkkürün mövzu seçimində də məxsusi rolu vardır. Çünki bu iki mərhələ arasında həmişə korrelyasiya – asılılıq və əlaqə mövcuddur. İkinci mərhələdə bədii mətnin, bir növ, taleyi həll olunur. Bu mərhələdə hadisəyə təkəcə adi (hiss, duyğu ilə yüklü) yaradıcı təfəkkürlə yanaşılan zaman müəyyən bədii mətnlər yaranır ki, onlar intellektual xarakter daşımır. İntellektual təmayüllü bədii mətn yazılan zaman təfəkkürü duyğudan ayırmaq (ya da qismən ayırmaq) lazımdır. Yaradıcı təfəkkür elmi faktlarla zəngin olduğu – rəsonal xarakter daşdığı halda, intellektual mətnin yaranmasını şərtləndirir. Yəni əsas məsələ qələmə alınan mövzunun elmi-bədii laboratoriyadan keçib bədii mətnə çevrilməsidir. Məhz yaradıcı təfəkkürün rəsonal xarakterli funksionallığı bədii mətnlərin yaranması prosesində **elmi informasiya (Eİ), fəlsəfi düşüncə (FD) və bədii təfəkkürdən (BT)** ibarət komponentləri bir sistem halına gətirərək idarə edə bilər. İntellektual bədii mətnin yaranması üçün təqdim etdiyimiz *model* elə bu üç komponentin bir sistem halında idarə olunmasıdır: *Eİ – FD – BT*.

Qeyri-səlis məntiq ədəbiyyatda. Elmi faktlar fəlsəfi düşüncəyə yol açmaqla ədəbiyyatdan, bədii mətnlərdən də yan keçmir. Həm də bu məqsədlə yuxarıda nəzəriyyənin elmi-kütləvi izahına və fəlsəfəsinə nəzər saldıq ki, bu nəzəriyyənin intellektual bədii mətnlərlə əlaqəsindən və əhəmiyyətindən bəhs etməyə cəhd edək.

Hər hansı bir elmi nəzəriyyənin, elmi anlayışın mahiyyətini, fəlsəfəsinə anladığıda, onun üzərində və ya ondan bədii vasitə olaraq istifadə edilməklə, qurulan bədii mətnin ötürdüyü informasiya anlaşıla bilər. Və yalnız bundan sonra bu mətnlərdən bədii həzz alınması mümkündür. Adətən, belə hallarda həzzi bədii mətnlər üzərində düşünməyi sevən, bədii mətnlərdə informativlik axtaran oxucular yaşaya bilərlər.

Çoxölçülü məntiq düşüncə sistemində əsaslı dəyişikliyə səbəb olan digər sanballı elmi nəzəriyyələr kimi, bədii-fəlsəfi düşüncə, ümumiyyətlə, yaradıcı təfəkkür üçün çoxölçülü imkanlar açır, hadisələrə, predmetlərə olan münasibət sferasını genişləndirməklə, həqiqətən, sərbəst düşüncə meydanını da genişləndirir. Hesab edirik ki, bu məqamda mövzuya adekvat bədii mətn söylədiklərimizi, qismən də olsa, tamamlaya bilər. Və bu nəzəriyyənin düşüncə sistemindəki rolunu və möhtəşəmliyini bədii mətndəki təsvir və ifadələrdə, az da olsa, hiss etmək mümkündür.

Şair-filosof

Şair-poetik düşünən filosofdu – deyir Haydegger.

Mən də düşünürəm neçə illərdi:

yaranan nə varsa,

tələbdən doğar,

şəkli əks olunur düşüncədə,

sonra yavaş-yavaş istəyə dönər.

Həyat var a, asta-asta ölümdü elə, düşünsən dərinə,

düşünsən dərinə,

sevgi – bir az da nifrətdi, nifrət – bir az sevgi,

sevinc – bir az kədərdi, kədər – bir az sevinc,

xoşbəxtlik – bir az bədbəxtlikdi, bədbəxtlik – bir az səadət.

qələbə - məğlubiyyətdi həm də,

məğlubiyyət – qələbə.

(Hər şey ifratda öz tərsinə çevrilər). Elə çevrilər,

*bir də görərsən, sevinc kədərə dönüb,
səadət acıya, qələbə məğlubiyyətə,
ya da tərsinə, Odur ki, gəlin şükür edək tale verənə.
Var olan – yox olandı,
Yox olan – var olan.
Ölüm – həyatın davamı; yoxolma deyil,
şüurun məhsulu – bu yerdə, deyəsən, səhv edər şüur.
Şair – poetik düşünən filosofdu.
Mən də
düşündüm, düşündüm, düşündüm ...
və şeir yazdım:
Payız gəldi. Saralan yarpaq
elə həmin yarpaqdı,
rəngini dəyişib sadəcə.
Payız gəldi yenə də,
saralan yarpaq
endişi budaqdan uçmaz uzağa.*

Ehtimal nəzəriyyəsi və ədəbiyyat. Deməli, elmi təfəkkür hadisənin fəlsəfəsinə daha dərinləndən baş vurmağa imkan yaradır. Lakin elmi anlayışlar, o cümlədən təsadüfi hadisə, ehtimal haqqında söylədiklərimiz düşüncə bədii mətnlərin yaranmasına xidmət etməlidir. Yəni nə qədər fərqli ifadə tərz, üslub, forma yaratsa da, bədii mətnin düşüncə, məna qatına xidmət edib, onun bədiiliyinə xələl gətirməməlidir.

Ehtimal nəzəriyyəsinin başqa bir çox anlayışlarını və ayrı-ayrı məsələlərini şərh etməklə, onların bədii mətnlərdə bədii vasitə olaraq istifadəsi texnikasından söz açmaq mümkündür, lakin bunlar bu sahə barədə bir qədər dərin məlumatlara malik olmağı tələb edir. Belə olan halda, həmin məsələlər üzərində qurulmuş bədii mətnlər daha yaxşı anlaşılır və onlardan bədii həzz alınması mümkün olar. Əks halda, o mətnlər yalnız oxucunu düşüncəyə vadar edər ki, əslində, bu da heç də səmərəsiz deyil.

Ehtimal nəzəriyyəsinin bəzi maraqlı məsələləri üzərində elmi-bədii təfəkkürün sayəsində bədii mətnlər qurmaq və onları intellektual bədii mətnlərə yaxşı nümunə adlandırmaq olar. Hətta bunlardan bəzi poeziya nümunələrinə çəkinmədən “elmi şeir” də deyə bilərik.

İşi asanlaşdırmaq deyər, məqsədimiz bu nəzəriyyə haqqında ümumi məlumat verməklə, bu elm sahəsinin əsas iki anlayışı – təsadüfi hadisə və ehtimal anlayışlarının intellektual bədii mətnlərlə doğrulmasını aydınlaşdırmaqdan ibarət idi. Belə cəhdlər isə, hesab edirik ki, təkcə bu elm sahəsinin deyil, ümumiyyətlə, elm sahələrinin “düşüncə ədəbiyyatında” istifadə texnikası barədə müəyyən bilik və səriştə qazanmağa vasitə ola bilər.

Bir də, Ehtimal nəzəriyyəsinə bələd olmaqla, müşahidə oluna bilən hər hansı bir hadisənin baş verməsi haqqında bütün mümkün fərziyyələri (ehtimalları) bir araya gətirmək olar. Məsələn:

Üç fərziyyə

*Bir neçə günlük yoxluğun
bir həqiqəti anladı mənə:
varlığın yox olması deyilmiş ölüm,
ölüm – yoxolmanın varlığı imiş.
Sonra üç fərziyyə gəlir ağıma:
I fərziyyə: Mən yoxam.
Sən gözləyirsən. Qadın daha çox gözləntidi axı.
Çox gözləyirsən dönüşümü, lap çox. Anlayanda dönüşüm
hər dəfə dönüşüdü yoxluğumun, uzun-uzadı şəkillərimə
baxmağa başlayırsan gözüyaşlı, sığal çəkirsən bəzən
paltarlarıma. Gecələr bəgərinə basıb yastığımı hönkürürsən, –*

*belə olur, adətən. Sonra yavaş-yavaş yoxluğumla danışmağa,
dərdləşməyə alışırsan ... hər nəşə.
Əməlli-başlı öyrəşirsən Yoxluğuma.
II fərziyyə: Sən yoxsan,
daha doğrusu, varsan, yoxluq şəklində.
Qayıdıram hardansa, fərqi yox, işdən, gəzintidən
və sairə. Kişi də ki, daha çox qayıdırdı axı – bunu
deməmişəm, deyəsən. Açarı uzadıram qapının kilidinə ...
yoxluğun açır qapını, əlimi uzadıram – yoxluğun yandırır işığı.
Masanın arxasına keçmirəm. Hələ bir müddət alışa bilmirəm
yad olan Yoxluğuna – isinişmək lazımdı, görünür, onunla.
Yatağıma uzanıram, qollarım çarpazlanır sinəmdə məsafə olmadığından
sinəmlə qollarım arasında; yoxluğunu qucaqlayıram hər gecə beləcə.
III fərziyyə: Mən də yoxam, sən də.
Nə sən gözləyirsən dönüşünü yoxluğumun,
nə də mən qucaqlayıram yoxluğunu.
Ya əbədi itiririk bir-birimizi,
ya da əbədi qovuşur bir-birinə
varlığı yoxluğumuzun.
Hər üç fərziyyə bu qədər bəsit, sadəcə;
bütün yoxluqlarla olduğu kimi. Amma
anladığım həqiqət çox dahiyənə idi, əzizlərim:
varlığın yox olması deyilmiş ölüm,
ölüm – yoxolmanın varlığı imiş.*

Nəticə

Təbiət elmlərinin fəlsəfəsinin öyrənilməsi elmin fəlsəfəsi baxımından çağdaş dövrdə də öz aktuallığını saxlayır. Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və Ehtimal nəzəriyyəsinin təbiət elmləri olaraq fərqli tərəfləri ilə yanaşı, oxşar cəhətlərinin də elmi-fəlsəfi düşüncə bucağından araşdırılması bu elm sahələrinə düzgün fəlsəfi yanaşmanı təmin edir. Eyni zamanda intellektual təmayüllü bədii yaradıcılıq nümunələrinin yaradılmasında elmi informasiyanın fəlsəfəsinin ədəbiyyat kontekstində araşdırılması və bu fəlsəfənin bədii əsərlərin məna qatının zənginləşməsində istifadə konsepsiyasının əsaslandırılması bu istiqamətdə atılan zəruri addımlardan biridir. Bu araşdırmalar elmi informasiyaların fəlsəfəsinin ədəbiyyat kontekstində məhz bu məqalədə təqdim olunan model əsasında nəzərdən keçirilməsi bir mərhələ rolunu oynaya bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Süni intellekt, Qeyri-səlis məntiq və Fəlsəfə” elektron almanax. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya institutu. Bakı 2021.
2. Məmmədov Ə., Qurbanov F. Lütfi Zadənin Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin məntiqi-qnoseoloji təhlili. BMM. “Metafizika” jurnalı 2019, cild 2, say1, sıra 5.
3. Философия. Москва: Эксмо, 2019
4. Şopenhauer A. Müxtəlif predmetlər haqqında düşüncələr. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2018.
5. Скороход А.В. Элементы теории вероятностей и случайных процессов. Киев: «ВИЦА ШКОЛА» 1980
6. Şükürov Ə.S. Ehtimal nəzəriyyəsinin elementləri. Metodik vəsait. Bakı: Mütərcim, 1999.
7. Şükürlü Ə. Ədəbi suprematizm və dünyaya yeni baxış. Bakı: Vektor, 2019.

Göndərilib: 03.10.21 Qəbul edilib: 19.11.21